

Ante Rendić-Miočević

Uz jedan neobjavljeni reljefni prikaz Dijane iz cetinskoga kraja

Ante Rendić-Miočević
HR, 10000 Zagreb
Arheološki muzej u Zagrebu
Trg N. Šubića Zrinskog 19
arendic@amz.hr

UDK: 904:73.046.1(497.5 Split)"652"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 3. 5. 2006.
Prihvaćeno: 24. 5. 2006.

Dijana je na području ilirskih Delmata bila štovana kao jedan od istaknutih protagonista domaće, Silvanove kultne zajednice. O njezinu kultu u tim krajevima svjedoče figuralni i epigrafski spomenici, kako oni iz priobalja, tako i oni iz kopnenih krajeva, bližeg i daljeg zaleđa.

U splitskom Arheološkome muzeju pohranjen je njezin vrlo rustični reljef koji je prikazuje kao samostalan lik, bez uobičajene pratnje Silvana ili pak nimfa. Prikazana je u niši i u vrlo popularnoj ikonografskoj interpretaciji Dijane lovinje; odjevena je u kratki potpasani, gusto naborani hiton, desnicu je usmjerila prema tobolcu obješenom o desno rame te njome pokušava dohvatiti strjelicu, dok u ljevici drži luk koji je u ovom slučaju prikazan izvan prostora niše, na površini okvira kultne slike. Prema podacima iz inventarske knjige splitskog Muzeja reljef potječe iz Bitelića (riječ je o Biteliću Gornjem) nedaleko od Sinja.

Na temelju oblikovnih i ikonografskih detalja, kao i činjenice da je čitavo cetinsko područje, pa tako i sinjski kraj, jedno od središta kulta božanstava epihorskog podrijetla, poglavito Silvana i njemu asociranih božanstava, te uzimajući u obzir epigrafske i poglavito onomastičke elemente - na žrtvenicima posvećenim Dijani koji potječu iz navedenih područja dedikanti su, naime, većinom osobe domaćih korijena - reljef iz Bitelića dovodi se u vezu s autohtonim tradicijama, što dakako ne isključuje prisutnost klasične ikonografske komponente koja je na različite načine ugrađena u kultnu ostavštinu lokalnog stanovništva.

Cljučne riječi: Dijana, reljefni prikaz, Delmati, domaći kult, Bitelić

U tim našim krajevima, kao i na drugim područjima nekadašnjeg Ilirika, pojavljuje se, međutim, nekoliko tipova njezinih figuralnih prikaza. Moglo bi se, čini se, govoriti o čak četiri različita tipa, sudeći barem prema tipološkoj klasifikaciji pisca prethodno citirane rasprave o autohtonim kultovima u provinciji Dalmaciji, koju je objavio u članku posvećenom ikonografskim prikazima Dijane u Iliriku.⁴

Prikazi Dijane s “autohtonim” obilježjima pojavljuju se razmjerno često. Prema evidenciji kojom raspoložemo, poglavito literarnoj, čini se da je na našoj obali Dijanin kult osobito ojačao nakon Hadrijanove vladavine, u doba antoninske dinastije. Vrlo je često njezino pojavljivanje u nekim oblastima u unutrašnjosti delmatskog teritorija,⁵ ali se slično može zaključiti i za šire područje provincije Dalmacije.⁶ Ipak, potrebno je upozoriti da to nikako ne mora značiti da u svakom figuralnom prikazu treba uvijek tražiti samo “autohtonu” Dijanu, onu za koju smo već konstatirali da pripada “krugu božanstava okupljenih oko Silvana”.⁷ Među različitim potvrdama njezina štovanja ima, dakako, i primjera u kojima bismo teško mogli prepoznati tragove predrimskog kultno-religijskog supstrata koji je u ilirskom kultnom panteonu ostavio toliko duboke tragove.⁸ Čak i u slučajevima kad je riječ o popularnim prikazima Dijane lovkinke, bez odgovarajuće argumentacije nije moguće utvrditi je li riječ o “klasičnoj” ili pak o domaćoj kulturnoj tradiciji.⁹ Osim u iznimnim slučajevima, svaku pojavu Dijanina lika treba odvojeno analizirati, kako bi se njezini prikazi međusobno mogli razlikovati i u odnosu na podrijetlo, domaće, delmatsko, u širem smislu ilirsko, odnosno “klasično”, poglavto univerzalno.

Premda je među romaniziranim ilirskim stanovništvom, a poglavito među Delmatima, Silvan nesumnjivo bio vodećim božanstvom - značenje njegova kulta najbolje posvjedočuje iznimno velik broj sačuvanih epigrafskih i figuralnih spomenika posvećenih tom kozonogom i kozorogom božanstvu, o čemu su vrlo često, i iz vrlo različitih pobuda, pisali mnogi domaći i inozemni autori¹ - čini se da u popularnosti za njime mnogo ne zaostaje ni njemu “najsrodnije” božanstvo, odnosno “autohtona Dijana”, kako je vrlo specifičan odnos među tim najomiljenijim božanstvima delmatskog panteona u poznatoj i često citiranoj studiji o autohtonim kultovima svojedobno definirao J. Medini.² Dijana se, naime, osim što se kao Silvanov paredar i pripadnik njegove kultne zajednice na reljefnim prikazima često pojavljuje u njegovu društvu, na delmatskome području nerijetko susreće i kao zaseban, samostalni lik. Kad je riječ o štovanju Dijane u tim krajevima, svakako treba istaknuti da su ishodišta njezina kulta u toj sredini ukorijenjena u grčkoj duhovnoj, ali i umjetničkoj tradiciji. To dokazuju mnogi odbljesci klasičnog Artemidina kulta, osobito u priobalju, što se, dakako, uklapa u opću sliku rasprostranjenosti toga kulta gotovo u cijelom helenskom svijetu. Osim pojavljivanja Artemidina lika na pojedinim primjercima grčkog, odnosno ilirskog novca, štovanje tog božanstva ostavilo je, naime, i druge vidljive tragove na nekima od naših srednjojadranskih otoka, poglavito na Visu, gdje se, primjerice, štovala kao Artemida Ferska (*Pheraia*, po tesalskom gradu *Pherae*); činjenicu o izravnom grčkom podrijetlu treba svakako uzimati u obzir u svakoj raspravi o ishodištima njezina kulta i pojavi sinkretističkih elemenata u ikonografskoj slici Artemide-Dijane u našim krajevima.³

Kad se raspravlja o spomenicima Dijanina kulta na delmatskom području, potrebno je svakako naglasiti da se oni podjednako odnose na različite epigrafske potvrde, kao i na odgovarajuće figuralne prikaze, među kojima nesumnjivo pretežu reljefne kompozicije s prepoznatljivim ostacima naslijeđenih, autohtonih prežitaka. Nasuprot takvim prikazima evidentirane su različiti prikazi Dijane s “klasičnim” ikonografskim obilježjima, ali su one i u tim krajevima razmjerno rijetke. Potrebno je također imati u vidu i činjenicu da njezini prikazi na spomenutim područjima nisu svedeni samo na jedan tip, onaj Dijane lovkinke, iako nije sporno da je upravo taj tip najčešći te bi se moglo kazati da je, na neki način, bio svojevrsnim ikonografskim stereotipom po kojem je Dijanu najlakše identificirati u galeriji likova antičkog panteona.

^[1] Popis autora vrlo je dugačak i u različitom izboru ga je moguće pronaći na nekoliko mjesta: u ovoj prigodi navodimo onaj koji je objavljen među posljednjima (usp.: Rendić-Miočević, A. - Pedišić 2005, str. 415, bilj. 1).

^[2] Medini 1984, str. 19.

^[3] Najpoznatija je svakako brončana glava Artemide iz Visa (Issa) s dijademom na glavi ukrašenim različitim urezanim motivima; glava je praksitelovskog nadahnuća, potječe iz kasnijeg klasičnog doba, iz 4./3. st. pr. Kr., a vrlo je slična glavi na znamenitoj mramornoj statui Versailleske Dijane iz pariškog Louvrea, rimskoj kopiji grčkog izvornika pripisanog kiparu Leoharu (usp. Cambi 2002, sl. 26, str. 34).

^[4] Medini 1983-1984, str. 17.

^[5] Slika je u naravi vjerojatno drugačija od one što smo ju stekli na osnovi objavljene građe; u našoj evidenciji raspoložemo, naime, i podacima o još neobjavljenim reljefnim prikazima Dijane prikazane kao lovkinke, a većina ih nije iz unutrašnjosti, nego potječu iz delmatskog priobalja; o njima će, međutim, možda biti riječi u nekoj drugoj skorašnjoj prigodi.

^[6] Istaknuli bismo, primjerice, područja Glamočkog, Livanjskog i Duvanjskog polja, kao i Sinjsko te Imotsko polje, područja na kojima je Silvanov kult bio vrlo raširen.

^[7] Medini, sp. mjesto.

^[8] O tim i sličnim pitanjima usp. Cambi 2005, str. 38 i d.

^[9] Očigledno je da iz mnogih razloga takvoj kategoriji ne pripada, primjerice, poznati mramorni ulomak Dijanina reljefa iz Solina, danas pohranjen u splitskom Arheološkome muzeju, koji se i u ikonografskom pogledu u stanovitoj mjeri razlikuje od većine drugih srodnih reljefnih kompozicija (na solinskom reljefu Dijana nije, naime, prikazana u trenutku vađenja strjelice iz tobolca, što je najčešći način prikazivanja tog božanstva u našim krajevima). Taj Dijanin reljef ujedno karakterizira mekana i vrlo suptilna modelacija pojedinih detalja, što nije primjereno rustičnim reljefima pripadnika Silvanove kultne zajednice (o tomu usp. Cambi 2005, str. 109-110, sl. 161: solinski reljef on datira u sredinu 2. st. te ga uspoređuje s poznatim reljefnim prikazom Dijane iz Prološća s potpisom majstora Maksimina, smatrajući da su se, neovisno o navedenim razlikama u pojedinim ikonografskim detaljima, autori tih reljefa očigledno nadahnuli sličnim predlošcima).

Slika 1.
Crtež: M. Galić

O Dijani je u nas objavljen niz različitih studija, nastalih, doduše, iz različitih pobuda i stručnih polazišta.¹⁰ Napomenuli bismo također da se Dijanom u nekoliko navrata pozabavio i pisac ovih redaka, kako njezinom osnovnom tipologijom, tako i nekim, za Dijanu, nesvakidašnjim ikonografskim rješenjima; u glasilu zagrebačkog muzeja, Vjesniku Arheološkoga muzeja u Zagrebu, objavili smo, primjerice, priloge o jednoj nesvakidašnjoj

10 Od priloga koje prethodno nismo spominjali navodimo još neke studije posvećene kultu Dijane, poput onih M. Glavičića i M. Zaninovića, kao i prilog G. Lipovac Vrkljan i Ž. Miletića (usp. Glavičić 1998; Zaninović 1982; Lipovac Vrkljan, Miletić 2000).

Slika 1.
Fotografija: A. Rendić-Miočević

Dijaninoj mramornoj skulpturi iz Siska,¹¹ a nedugo zatim i o jednoj sićušnoj, ali ikonografski iznimno zanimljivoj brončanoj statueti iz istog antičkog gornjopanonskog središta.¹² Zanimljivo je da su obje bile u vrijeme pisanja spomenutih članaka u privatnom posjedu, ali su u novije vrijeme otkupljene te su danas pohranjene u zagrebačkom Arheološkome muzeju. U oba navedena slučaja vrlo opširno smo se osvrnuli na tipološki i ikonografski razvoj Dijaninih prikaza, osobito kad je riječ o tipu koji smo terminološki definirali kao "Dijanu lovkinja" (prema grčkom *Agrotére*, ona koja lovi plijen), odnosno prema odgovarajućoj francuskoj

11 Rendić-Miočević, A. 1981.
12 Isti, 1986.

terminologiji (*Artémis chasseresse*). Slično su postupili i drugi autori prigodom objava pojedinih Dijaninih spomenika, ili u teorijskim raspravama o različitim aspektima njezina kulta. Stoga smatramo u ovoj prigodi suvišnim ponavljati ono što je više puta konstatirano i o čemu smo i sami pisali u nekoliko navrata. Osvrtom na jedan, doduše skroman i vrlo rustičan, ali, po našem mišljenju zanimljiv reljefni prikaz Dijane, pozornost ćemo pokušati usmjeriti na iznalaženja dokaza u prilog tezi o "autohtonosti" toga i drugih sličnih prikaza, u nadi da za takvo njihovo determiniranje raspoložemo dovoljno čvrstim argumentima. U tom pogledu još se jednom, na neki način, vraćamo i polemici o "ilirskom", odnosno "delmatskom" Silvanu,¹³ zastupajući tezu o neopravdanosti osporavanja specifičnog, epihorskog, karaktera tog i njemu srodnih božanstva na delmatskom teritoriju.¹⁴ Podsjetili bismo naime da je teza P. Dorceya u posljednje vrijeme potaknula na reagiranje brojne stručnjake, poglavito domaće, koji su, raspravljajući o "delmatskom" Silvanu, doduše uz male nijanse, unisono zastupali gledište o njegovu epihorskom karakteru, što podrazumijeva i sličan ili identičan pogled na podrijetlo drugih božanstava koja su kultno bila s njime povezana.¹⁵ Posljednji je to učinio N. Cambi u nedavno objavljenom knjizi o kiparstvu u rimskoj provinciji Dalmaciji, postavljajući, po našem mišljenju, u vezi s tim problemom ključna pitanja te našavši na njih, čini nam se, prave odgovore. Osobito su zanimljiva njegova zapažanja u kontekstu tumačenja suodnosa, odnosno specifičnog prožimanja između klasičnih, univerzalnih ikonografskih elemenata i autohtone, lokalne kultne tradicije.¹⁶ Premda u našem prilogu nije riječ o Silvanu, već o njegovoj pratiteljici Dijani, ipak nam se čini da sve što se odnosi na to vodeće delmatsko božanstvo, u velikoj mjeri vrijedi i za tu, njemu po mnogo čemu srodnu, "domaću" Dijanu. U takvom kontekstu delmatski Silvan, ako smijemo tako zaključiti, svojevrsni je *pars pro toto*. To bi trebalo značiti da i onda kad raspravljamo o Silvanovu podrijetlu na neki način otvaramo i pitanje podrijetla drugih, njemu bliskih božanstava, a u tomu Dijana svakako zauzima istaknuto mjesto.

Odlučivši u ovoj prigodi pozornost posvetiti jednom od njezinih neobjavljenih reljefnih prikaza iz splitskog Arheološkoga muzeja, odabiru teme nismo, dakako, pristupili slučajno. U najnovijem svesku uglednoga glasila splitskoga Muzeja što ga Uredništvo posvećuje njegovu zaslužnom dugogodišnjem djelatniku prof. Ivanu Maroviću, s kojim me povezuje dugogodišnje obiteljsko prijateljstvo, ali i prisni kolegijalni odnos, smatrao sam poželjnim odabrati temu koja bi, na neki način, imala poveznicu upravo s cetinskim krajem, ne samo zbog činjenice što je prof. Marović domaću i stranu arheološku znanost zadužio otkrićem i

13 Isti, 2003 i 2005.

14 Tezu je prvi iznio A. Mócsy (Mócsy 1974). Slično mišljenje podržao je P. F. Dorcey (Dorcey 1992), a kasnije mu se djelomice priklonio i Á. M. Nagy (Nagy 1994).

15 Usp., primjerice, Maršić 1997, str. 46 i d., kao i Matijašić, Tassaux 2000, str. 89.; Cambi 2005, str. 42, 46, bilj. 138-140.

16 Cambi 2005, str. 38-48.

interpretiranjem osebujne tamošnje pretpovijesne kulture i pritom arheološke pojmovnike trajno obogatio sintagmom "cetinska kultura", nego i zbog neizbrisivih sjećanja na zajedničke godine provedene u splitskome Muzeju i česte razgovore upravo o lokalitetima ili pak spomenicima iz tih, u arheološkom pogledu, iznimno bogatih i uvijek zanimljivih područja.¹⁷

Reljef koji smo odabrali za ovu prigodu u inventaru splitskog Arheološkoga muzeja nosi br. 553 D; načinjen je od vapnenca i izduženog je pravokutnog oblika, dimenzija je 42 x 20 x 10 cm. Prema podacima zabilježenim u inventarskoj knjizi otkriven je 1. ožujka 1960. god. u zaseoku Panji u Biteliću Gornjem,¹⁸ mjestu nadomak Sinju, a ujedno i posve blizu Čitluka, nekadašnje rimske kolonije *Aequum*, jedinoga grada s takvim statusom u kopnenom dijelu Dalmacije.¹⁹ Premda su na njemu vidljiva sporadična oštećenja - to se poglavito odnosi na gornji lijevi i donji desni ugao, kao i veći dio donjeg te desnog ruba - te unatoč činjenici što je reljef djelomice izlisan, osobito u predjelu gdje se nalazi glava, zbog čega je nažalost teško razabrati karakteristične detalje kose i lica, nema ipak nikakve dvojbe da se prikazani lik odnosi na Dijanu. Sudeći po karakterističnim ikonografskim detaljima Dijana je na reljefu prikazana kao lovkinja. Zanimljivo je također da je njezin lik smješten unutar okomito izdužene niše kojoj su dimenzije 27 x 16 cm. Treba međutim istaknuti da nastali okvir kultne slike nije posvuda jednako dimenzioniran; u donjem je dijelu, od dna kamenog bloka do podnožja niše, okvir znatno viši, što znači da se reljefni prikaz ne nalazi po sredini kamenog bloka, već u njegovu gornjem dijelu. Niša koju nejasno naslućujemo čini se da je s gornje strane završavala polukružno. To je moguće primijetiti unatoč otučenosti lijevog dijela tog nedovoljno jasno

17 Suradujući s prof. Marovićem u godinama provedenim u splitskome Muzeju, osjećao sam njegovu ljudsku i nesebičnu stručnu podršku. Dragocjeni su bili njegovi savjeti i tijekom dugotrajnog prikupljanja informacija o spomenicima na kojima su prikazani protagonisti Silvanove kultne zajednice; mnoge od njih trebalo je ponekad "otkrivati" i ponovno ih "otkopavati" u gomilama naslaganih spomenika, privremeno deponiranih u muzejskom dvorištu. Ako nas sjećanja ne varaju tada smo zapazili i reljef što smo ga u ovoj prigodi odlučili obraditi. S osobitim zadovoljstvom prilog posvećujemo zaslužnom splitskom arheologu i nestoru hrvatske arheologije kao skromni znak zahvalnosti za njegove savjete i riječi ohrabrenja što nam ih je uvijek bio spreman uputiti.

18 Spominje se, naime, lokalitet Bitelić Gornji iz kojega potječe još nekoliko mramornih i vapnenačkih ulomaka antičkih reljefa nađenih pod tamošnjom Gradinom. Za našu temu osobito je zanimljiv donji lijevi ugao jedne reljefne vapnenačke pločice s prepoznatljivim tragovima are i stabla (?) te stražnjeg dijela neke životinje koja je, po svemu sudeći, bila okrenuta ulijevo; desno od životinje sačuvan je dio noge, obuven u nisku čizmu. Svi opisani elementi, zabilježeni u literaturi, daju naslutiti da su možda u pitanju ostatci Dijanina lika. Riječ je o zavjetnom spomeniku, o čemu svjedoči i sljedeći sačuvani ostatak natpisa: *Aur(elius) Gavi[anus] / pro salut[e]* (usp. Gabričević, 1953, str. 258).

19 Svi drugi gradovi kolonijalnog ranga nalaze se pored mora. Premda danas taj podatak ne govori mnogo, ipak ističemo da je u inventarskoj knjizi splitskog Muzeja zabilježeno da je spomenik otkupljen za svotu od 1700 ondašnjih dinara.

(Vrlici), *Dasantilla* u Čitluku (*Aequum*), *lettus* u Čitluku i Vrlici, *Ledrus* u Vrlici, *Madocus* u Vrlici i Koljanima, *Panes*, *Pinsus*, *Seio*, *Titus*, *Varro*, *Baracio* i *Buuo* u Vrlici, *Sexto* u Koljanima i Vrlici, *Candalio* u Otišiću (Vrlici), *zatim Nevena* u Čitluku te *Stul* u Stražinama (Vrlika)³¹ - ali i neka druga karakteristična ilirska imena - *Bato*, *Turrus*, *Messius* i *Messia* u Vrlici, kao i nekoliko puta *Plator*, također u Vrlici, ali i u Gardunu (*Tilurium*).³² Zanimljiv je i nadasve znakovit podatak da takvih domaćih imena nema na području od Cetine prema Neretvi.³³

Još su, čini se, zanimljiviji i u svakom slučaju indikativni podaci koji se odnose na žrtvenike posvećene upravo samoj Dijani. Iz Kotluše, primjerice, potječe natpis za koji vjerujemo da krije domorodačko ime *Panes*, a koji bi, prema Zaninoviću, trebalo čitati na sljedeći način : *D(ianae) . A(ugustae) . S(acrum) / P . A(urelius) M... C... / v(otum) . s(olvit) . l(ibens) . m(erito)*.³⁴ Uz njega bismo spomenuli još i ulomak žrtvenika iz Koljana Gornjih sa sljedećim tekstom (također prema Zaninovićevu čitanju): *Aur(elius) Tit[us] / MLTAPV ? / Dian[ae]*,³⁵ dok je na trećem natpisu, također ulomku vrlo jednostavne are iz Koljana Gornjih, prema Zaninovićevu, ali, također, i Ljubićevu čitanju, zabilježen sljedeći tekst: *Mad[ocus ? ...] Dian[ae / v(otum) . s(olvit) . l(ibens) . m(erito)]*.³⁶ Uz navedene žrtvenike svakako je vrijedan spomena još i zanimljiv primjerak djelomice oštećene are iz zaseoka Kokani u Sičanima.³⁷ Na njezinom natpisnom polju, s gornje i donje strane omeđenom jednostavnom profilacijom, urezan je i kratki tekst; čini se da je riječ samo o skraćenicama, odnosno početnim slovima koja se nižu u velikim razmacima i među kojima nema označenih interpunkcija. Tekst je pravilno raspoređen u tri retka, a za slova je moguće zaključiti da su pisana razmjerno kvalitetnom kapitalom,

- ^[1] Isti, sp. djelo, str. 47 i d.
- ^[2] Isti, sp. djelo, str. 53 i d.
- ^[3] Isti, sp. djelo, str. 55.
- ^[4] CIL III, 13199; vidi u: Zaninović, sp. djelo, II. dio, str. 45; usp., također, Milošević 1998, br. 28, str. 76, sl. 122: osim podatka o nalazištu, lokalitetu Nelaj u Kotluši - još je u CIL-u precizirano da je riječ o lokalitetu "blizu izvora Nelaja" - pisac također navodi da je riječ o položaju gdje se, čini se, izvorno nalazila neka antička građevina, a ujedno prenosi i Patschov crtež žrtvenika. Prema priloženom crtežu vidljivo je da je riječ o ari jednostavna oblika ta da između prvih slova u drugom retku, slova *P* i *A*, nema uočljivih tragova interpunkcija i tek je između slova *A* i sljedećega u nizu, slova *M* vidljiva točka koja označava interpunkciju. Iz toga je moguće zaključiti da se navedena dva slova vjerojatno odnose na pokraćeni oblik dedikantova imena *Panes*. Prema Zaninovićevoj evidenciji to se ime, pojavljuje, primjerice, na još dva Silvanova natpisa iz cetinskog kraja, oba iz Velike Stražine (usp. Zaninović 1967, str. 45), a zanimljiv je podatak da je samo u vrličkom kraju registrirano čak 7 različitih natpisa s takvim imenom. Sve to pokazuje da je navedeni *cognomen* među ilirskim te poglavito delmatskim stanovništvom očigledno bio vrlo raširen (usp. također i Alföldy 1969, str. 258). Ako je naša pretpostavka točna bio bi to dakako znak da u ovom slučaju nije riječ o gentilnom imenu *Aurelius*, kako je to bilo interpretirano u stručnoj literaturi.
- ^[5] CIL III, 13212; također i Zaninović, sp. mjesto.
- ^[6] CIL III, 13200; Zaninović, sp. mjesto.
- ^[7] Milošević, sp. djelo, br. 371, str. 228-229, sl. 373.

što nije slučaj kod većine sličnih natpisa na kojima najčešće prevladava rustičan, vrlo nepravilan duktus slova. Na prvi pogled moguće je konstatirati da su sva slova na broju, premda se zbog površinskog oštećenja ne bismo smjeli iznenaditi ako jedno slovo ipak nedostaje, možda ono posljednje u drugom retku, dakle upravo tamo gdje bismo trebali očekivati ime zavjetodavca. Tekst bi, sudeći barem prema objavljenoj fotografiji, trebao glasiti: *D(ianae) A(ugustae) S(acrum) / T(itus) R(... ?) S([...]...?) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Ne bismo svakako smjeli smatrati slučajnom koincidencijom činjenicu što su u svim prethodno navedenim primjerima imena dedikanata domaćeg, delmatskog podrijetla (*Panes ?*, *Titus*, *Madocus*). Iz toga bismo, štoviše, trebali zaključiti da je većina Dijaninih štovatelja u tim delmatskim krajevima očigledno bila domorodačkog, epihorskog podrijetla. Sukladno tomu moguće je također pretpostaviti da je i Dijana - a isti je slučaj i sa Silvanom i drugim članovima njegove kultne zajednice - u tim ruralnim sredinama bila najčešće štovana kao autohtono, epihorsko božanstvo. U takvu sliku uklapa se, po našem mišljenju, i njezin rustični prikaz iz Bitelića.

Ovaj bismo prilog zaključili konstatacijom da je na delmatskom području Dijana očigledno bila vrlo omiljenim božanstvom među domaćim stanovništvom, poglavito onim ilirskog, odnosno delmatskog podrijetla. U to se možemo uvjeriti na osnovi razmjerno velikog broja figuralnih i epigrafskih potvrda njezina kulta, ali i zahvaljujući imenima dedikanata koja se pojavljuju na pojedinim žrtvenicima. To ipak ne isključuje raširenost njezina kulta i među novopridošlim stanovništvom, poglavito među doseljenim Italicima: svi su oni Dijanu najčešće štovali kao zaštitnicu lova pa se otuda i njezini prikazi u najvećem broju slučajeva odnose na tip Dijane lovkinje. Za taj smo tip konstatirali da su mu ishodišta u relevantnim prikazima grčke Artemide, premda je, što je vrlo zanimljivo, upravo u cetinskom kraju Dijana prikazivana i u drugačijim ikonografskim interpretacijama.³⁸ U cetinskom kraju to je božanstvo ipak sačuvalo stanovitu, rekli bismo, očekivanu razinu konzervativnosti, ali je istodobno upravo ta sredina pokazala i fleksibilnost te spremnost na prihvaćanje različitih utjecaja, što nije uvijek karakteriziralo pojedine tradicionalno konzervativne delmatske krajeve. Stoga bismo na uvijek aktualno pitanje “odražavaju li ti reljefi predrimski autohtni religijski supstrat, ili su oni samo odbлесak popularnih antičkih

- ^[8] Ističemo, primjerice, iznimno kvalitetnu mramornu statuu koja prikazuje Dijanu Luciferu, pripisivanu još i Hekati, koja potječe iz Čitluka (*Aequum*), a danas je pohranjena u Muzeju Franjevačkog samostana u Sinju (usp. Abramić 1952, str. 312, tab. IV a, b; Cambi 2005, str. 156-158, sl. 232), kao i ikonografski jedinstvenu, ali nažalost vrlo fragmentarnu statuu Dijane iz Tilurija i istoga muzeja, također prikazanu kao lovkinju; ona, međutim, u ruci drži plijen, ustrijeljeno lane (Cambi 2005, str. 116, sl. 167).

kultova”³⁹ odgovorili na, čini se, jedini ispravan način: obje navedene teze su legitimne i imaju čvrsta uporišta u sačuvanoj spomeničkoj građi: kult Dijane u tim krajevima, kao, uostalom, i drugih protagonista Silvanove kultne zajednice, rezultat je objedinjavanja kultnih sadržaja, od onih autohtonog, domaćeg podrijetla, do onih koji imaju ishodišta u njezinoj “klasičnoj” ikonografiji i percepciji Dijane kao grčko-italske zaštitnice lova i različitih prirodnih fenomena.

- ^[9] Tako je navedeno pitanje formulirao N. Cambi te na njega dao opširan i, po našem mišljenju, jedini ispravan i vrlo argumentiran odgovor (Cambi 2005, str. 39).

Literatura

- Abramić 1952
M. Abramić, *Antike Kopien griechischer Skulpturen in Dalmatien*, Festschrift für Rudolf Egger, Bd. I, 303-326, Klagenfurt 1952.
- Alföldy 1969
G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Beiträge zur Namenforschung, Beiheft 4, Heidelberg 1969.
- Cambi 2002
N.Cambi, *Antika*, Zagreb 2002.
- Cambi 2005
N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split 2005.
- CIL III
Corpus Inscriptionum Latinarum III, Berlin 1902.
- Dorcey 1992
P.F. Dorcey, *The Cult of Silvanus*, A Study in Roman Folk Religion, Leiden-New York-Köln 1992.
- Gabričević 1953
B. Gabričević, *Novi natpisi iz sinjske okolice*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LV, Split 1953, 256-258.
- Glavičić 1998
M. Glavičić, *Kipić božice Dijane iz Kampora na otoku Rabu*, Radovi, Sveučilište u Splitu - Filozofski fakultet Zadar, Razdio povijesnih znanosti, god. 36, sv. 23, Zadar 1998, 33-43.
- Imamović 1977
E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977.
- Lipovac Vrkljan, Miletić 2000
G. Lipovac Vrkljan - Ž. Miletić, *Reljef Dijane iz Ridera*, Opuscula archaeologica, sv. 23-24, 1999-2000, Zagreb 2000, 155-164.
- Maršić 1997
D. Maršić, *Tri Silvanova žrtvenika iz Salone*, Radovi, Sveučilište u Splitu - Filozofski fakultet Zadar, Razdio društvenih znanosti, god. 36, sv. 23, Zadar 1997, 45-46.
- Matijašić, Tassaux 2000
R. Matijašić, F. Tassaux, *Liber et Silvanus*, s.v. *Silvain en Dalmatie*, Les cultes polythéistes dans l'Adriatique romaine, Bordeaux 2000, 65-117.
- Medini 1983-1984
J. Medini, *Prilog poznavanju i tumačenju ikonografije božice Dijane u Iliriku*, Radovi, Sveučilište u Splitu - Filozofski fakultet Zadar, Razdio društvenih znanosti (10), sv. 23, Zadar 1984, 17-27.
- Medini 1984
J. Medini, *Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Jadranska arheologija - kulturni kontekst, Dometi, god. XVII, br. 5, Rijeka 1984, 7-29.
- Milošević 1998
A. Milošević, *Arheološka topografija Cetine*, Split 1998.
- Mócsy 1974
A. Mócsy, *Pannonia und Upper Moesia: a history of the Middle Danube provinces of the Roman Empire*, London-Boston 1974.
- Nagy 1994
Á. M. Nagy, s. v. *Silvanus - Monuments provenant de Dalmatie*, Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC) VII/1-2, Zürich-München 1994, 773.

Rendić-Miočević, A. 1981
A. Rendić-Miočević, *Mramorna statua Dijane iz Siska*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. ser. - sv. XIV, Zagreb 1981, 73-84.

Rendić-Miočević, A. 1986
A. Rendić-Miočević, *Minijturna brončana kompozicija s likom Dijane iz Siska*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. ser. - sv. XIX, Zagreb 1986, 187-202.

Rendić-Miočević, A. 2003
A. Rendić-Miočević, *Les traditions autochtones dans les représentations culturelles figurées sur le territoire des Dalmates illyriens*, Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum - Neue Funde und Forschungen, Mainz am Rhein 2003, 407-419.

Rendić-Miočević, A., Pedišić 2005
A. Rendić-Miočević - I. Pedišić, *Nouveaux témoignages épigraphiques du cult de Sylvain à Rider*, Illyrica antiqua, Zagreb 2005, 422-424.

Rendić-Miočević, D. 1955
D. Rendić-Miočević, *Ilirske pretstave Silvana na kulturnim slikama sa područja Dalmata*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s., sv. X, Sarajevo 1955, 5-40, Tab. I-V.

Rendić-Miočević, D. 1967
D. Rendić-Miočević, *Dva antička signirana reljefa iz radionice majstora Maksimina*, Arheološki radovi i rasprave, sv. IV-V, Zagreb 1967, str. 339-356, T. I-IV.

Schneider 1885
R. Schneider, *Über die bildlichen Denkmäler Dalmatiens*, Bericht über eine Reise in Dalmatien, I., Arch.-Epigr. Mittheilungen aus Österreich-Ungarn, Band IX, Wien 1885, 31-84.

Zaninović 1966 i 1967
M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati, I. dio - Politička povijest i teritoijalna rasprostranjenost Delmata*, Godišnjak ANUBiH IV, Centar za balkanološka ispitivanja 2, Sarajevo 1966, 27-92 i *Ilirsko pleme Delmati, II. dio - Materijalna i duhovna kultura*, Godišnjak ANUBiH V, Centar za balkanološka ispitivanja 3, Sarajevo 1967, 5-101.

Zaninović 1982
M. Zaninović, *Kult božice Dijane u Senjii*, Senjski zbornik, sv. 9, 1981-1982, Senj 1982, 43-52.

Summary

Contribution to the Unpublished Relief of Diana from the River Cetina Region

Key words: Diana, relief, Delmatae, native cult, Bitelić

Diana is, together with the leading Delmatic god Silvanus and his frequent companions nymphs, one of the most loved gods and goddesses of the fairly modest Delmatic pantheon. Her popularity in former Delmatic regions is obvious in rather numerous figural images on relief cult scenes that show this goddess of hunting and forests, as of other natural phenomena, together with her pair Slivan, but also on her own, as a separate figure. Preserved epigraphic monuments, simple altars, with votive inscriptions also witness that fact. It is very indicative that the inscriptions have the names of the people who have dedicated them and for the major part, they belong to the native Delmatic inhabitants. Of course, this does not mean that every image of Diana in this region should be connected to the “native” Diana, especially if we consider her Italic provenance, as well as the fact that her character comes from the Greek spiritual tradition and that her connection to Artemis was proven by the relevant finds of the figural and epigraphic monuments in our coastal and especially island regions.

The most frequent type that can be found in our area of interest - although situation is similar with the wider Illyric regions, or Dalmatia - is Diana iconographically interpreted as a huntress. An interesting rustic relief from the Archaeological museum in Split that originates from the Cetina region, present-day Bitelić, also belongs to this type (the inventory of the museum in Split states that it was found in the hamlet of Panji). Bitelić is also an origin, according to the data from literature, of another fragment of the relief plate that probably shows Diana, which can be deduced from the relief in spite of its fragmentarity. The goddess on relief from Bitelić is shown *en face*, standing, and is placed within a niche that seems to have a semicircular ending. Her characteristic bell-shaped clothes, short belted hiton, has at its bottom part parallel oblique pleats, while the upper part of the dress is smooth, worn-out, almost without any pleats. The head is also worn out so the details of the face and hair are vague, so are the shoes, but it seems that she is wearing a short hunting boots. With her right raised arm, Diana is trying to fetch an arrow from the quiver, which can slightly be seen behind her right shoulder; the belt that held the quiver attached to the chest was unfortunately lost. With her left arm stretched out, Diana is holding the bow that is placed outside the niche, on the surface of the right edge, or the frame of the cult image. The characteristic of the relief from Bitelić is that it was designed rustically, which can be seen in some oversized details, and especially in accentuated graphisms on the drapery. That is why this relief can be compared to the famous cult image from *Tilurium* that shows Silvanus and nymphs. Among the other analogies coming from the Cetina region, iconographically closest to the Bitelić relief is a scene of Diana on relief that was originally carved in a rock close to *Aequum*, and according to the way the figures are presented and the aforementioned “naive” rusticality, a scene of Silvanus and nymphs from Brnaze near Sinj is very similar.

Besides the well-known fact that large amount of different monuments carrying names of local origin come from Cetina region there is also some information in favour of the hypothesis of the authenticity of the Bitelić relief, which we definitely support. The fact is that all the inscriptions on the preserved altars dedicated to Diana have the names of the people who have dedicated them of native, Delmatic origin (*Panes?*, *Titus*, *Madocus*). In our opinion, this can hardly be considered a coincidence. All of the aforementioned speaks in favour of the authenticity of the Bitelić relief of Diana, of her popularity among the Delmatic inhabitants of those times, but it also confirms the fact about Greek and Italic and so-called “classical” elements that can lead to a conclusion, similar to the one about Silvanus, that this rustic relief is a proof of symbiosis of the indigenous religious substratum and the elements taken from the antique cult legacy.

Translation: Jasminka Babić